

Evropa, Čechy a křesťanstvo v představách Jana ze Žatce a jeho současníků (Petr Hlaváček)

Ackermann aus Böhmen – Oráč z Čech žateckého a později pražského novoměstského písaře a vzdělance Jana ze Žatce patří k nejpozoruhodnějším dílům české literatury německého jazyka z doby nastávajícího podzimu středověku a pozvolna se vlamující nové doby protoreformační a renesanční. Tento velmi expresivní dialog Oráče se Smrtí, věrnou souputnicí lidí, vyznačující se břitkostí a pregnancí, je výrazem nových forem intenzivního přemítání o smrti, s nimiž se tehdy setkáváme v oblasti západního křesťanstva v literatuře i ve výtvarném umění. Totentanz – Tanec smrti a dialogický přístup k personifikované Smrti, to jsou důležité komponenty existenčních souřadnic, vymezujících nám známou-neznámou teologicko-geografickou a politickou entitu, nazývanou „christianitas“ nebo „Evropa“. Jan ze Žatce nám nechává prostřednictvím ironicky výmluvné Smrti defilovat před očima fragmenty půdorysu evropské/křesťanské existence své doby. Paní Smrt se s despektem staví k polemice Oráčově, když praví: „Nevěděli jsme, že jsi tak znamenitý muž. Známe tě už dávno; jen jsme pozapomněli. Byli jsme při tom, když ti paní Moudrost nadělovala moudrost, když ti pan Šalamoun na smrtelném loži postupoval moudrost svou (...); viděli jsme tě sčítat hvězdy, počítat zrnka písku a ryby v moři, zjišťovat počet dešťových kapek (...); viděli jsme tě v Babylónii u krále Žoldána ve vysoké počtě ..., když jsi nesl před Alexandrem korouhev, pod níž porazil Daria.“ A tuto svou řeč v kapitole XVIII Smrt uzavírá: „Poznat tě dříve, byli bychom tě poslechli; tvou ženu a všechny lidi bychom nechali žít; učinili bychom tak již tobě na počest: protože jsi velemoudrý osel!“ Smrt pohrdá efemérním lidským hemžením, má jen výsměch a pošklebky pro lidské snahy o poznání pravdy, pro veškerou vědu (Např. jinde Smrt praví: „Geometrie, zpytatelka, vážička a vyměřovatelka země, nezmůže nic bezchybnou mírou a správným závažím“.). Oráč však jakoby nerespektoval onu neustále opakovanou křesťanskou pravdu o smrti (dobré smrti!), nejvěrnější družce křesťanů, která je jen útěšným mezidobím-mezičlánkem mezi bídnou lidskou existencí a budoucím vzkříšením mrtvých. A tak Oráč na Smrt pokřikuje a chrlí svoje peprné invektivy: „Fuj, vy ohavná nestydo! Jak znevažujete, hanobíte a nectíte hodnotu člověka, tvora Bohu nejmilejšího, jen abyste božství

potupila ...“ To je skutečná literární vzpoura proti moci smrti, vrcholící oslavou Hospodina, „sochaře zemského povrchu a krotitele mořských vln“, jak říká Oráč.

Jan ze Žatce je osobností, úzce spojenou s oním vzmachem Českého království ve 14. století, kdy byly jeho elity rasantně vtahovány do stále intenzivnějšího přemýšlení o křesťanstvu a Evropě prostřednictvím svých panovníků z rodu Lucemburků, kteří završili integraci této části Evropy do církevně-politických struktur křesťanského Západu a Čechy načas učinili jedním z nejživějších evropských myšlenkových center. S pojmem *Europa* se tehdy setkáváme například ve významově velmi bohaté *Chronicon aulae regiae*, jejímž hlavním autorem byl zbraslavský opat Petr Žitavský († kol. 1339). Ten do svých análů vtělil i fiktivní list Jindřichu VII., prvnímu císaři z lucemburské dynastie, který převzal od italského básníka a humanisty Francesca da Barberino (†1348). Text, datovaný rokem 1313, tedy rok po Jindřichově římské korunovaci a v roce jeho náhlého úmrtí, je koncipován jako list personifikované císařské koruny, která Jindřicha vyzývá, aby ji přijal. Bůh je veleben zato, že „koruně“ v Jindřichovi daroval *jako svého nejznamenitějšího anděla tak velikého držitele světa*. Jindřich je oslavován v biblických aluzích jako *lilie mezi trnám* či *král a pán panujících a hvězda skvoucí od severní strany*, která bude šťastně panovat *in Europa tota et Affrica maioremque partem Asie*. Jindřichův syn, český král Jan Lucemburský (†1346), byl ztělesněním ideálního rytíře artušovských legend a sám alespoň symbolicky obnovil společenství rytířů kulatého stolu. Jak Čechové, totiž jejich politické a církevní elity, vnímaly postavení Českého království v křesťanské Evropě na počátku lucemburské éry, to můžeme poněkud demonstrovat na náhledech autora „Kroniky tak řečeného Dalimila“, jejíž první verze končí rokem 1314. Hned na začátku kroniky anonymní autor líčí rozdělení lidstva na národy, tj. ono babylónské zmatení:

Tak vzniklo i srbské plémě.

Tam, kde leží Řeků země,

obsadilo slunné pláně

od moře až k římské bráně.

A právě z tohoto srbského kraje, ze země zvané Charváty, pocházel onen Čech, zakladatel českého národa a české země. Do obecného povědomí českých elit nám tu opětovně vplouvá představa, že Slované a Čechové nějakým způsobem navazují na onu řeckou slávu, jsou tedy politickými dědici Řeků (což bude později „kodifikováno“ tzv. Privilegiem Alexandra Velikého Slovanům). Máme před sebou i

zárodek pozdější karlovsko-marignollovské politické doktríny, totiž, že Slované-Čechové jsou oním „slunečním národem“, který je osou světového křesťanského impéria. Již v této době tedy slyšíme ozvuky onoho českého sebevědomí, vrcholícího později v karlovském *translatio imperii* do Čech a v nábožensko-národním mesianismu české reformace. Naděje italských humanistů na obnovu impéria byly vkládány právě v Jindřichova vnuka, českého a římského krále Karla IV. Francesco Petrarca mu ve svém listě z Padovy, datovaném 24. února 1351, píše: “Nedej se zdržovati péčí o věci za Alpami ani půvabem své rodné země! Kdykoliv na Germánii pohlédneš, na Itálii pomysli ...” (...) “Představ si nyní v duchu před sebou ctihodnou podobu města Říma, pomysli na matronu věkem skloněnou ..., jak k tobě hovoří: “ ... já jsem po pěti stech letech v Itálii strávených za dvě stě dalších roků – jsou toho svědci vysoce víry hodní – prošla za válek a vítězství Asií, Afrikou, Evropou, ba okruhem světa” (...)” A skutečně, roku 1355, krátce po své císařské korunovaci v Římě, píše Karel IV. do Konstantinopole císaři Janu Palaiologovi, jedinému hodnostáři “in orbe christiano”, který mu byl roven, a navrhuje mu společné křížové tažení proti Turkům, zhoubcům křesťanstva a Evropy. Výjimečným zjevem karlovské doby v Českém království byl polyhistor Mistr Bartoloměj z Chlumce řečený Klaret (†1369/70), jehož dílo svou kvalitou významně vyčnívá z tehdejší literární učenecké produkce české provenience. Klaret, patrně absolvent pražské univerzity, působil jako učitel ve škole při katedrále sv. Víta, snad byl dokonce jejím školmistrem. Jeho spisy, v nichž se mimo jiné pokusil vytvořit k latinské učenecké terminologii české ekvivalenty, byly převážně určeny právě studentům. Již v tzv. *Vokabuláři gramatickém*, latinsko-českém spise pro studující artistické fakulty, který vznikl v okruhu Klaretovy školy kolem roku 1360, se v kapitole *Nomina terrarum* setkáváme s jakýmsi nesoustavným seznamem latinských geografických názvů, včetně jmen světadílů: *Europa, Azya, Affrica*. Mnohem obsáhlejší je *Glossarius*, sepsaný kolem roku 1365, u něhož je Klaretovo autorství nesporné. Je to hlavní dílo onoho učence, které již nesleduje pouze pedagogické záměry, nýbrž je prostředkem prezentace vlastní učenosti. Autor se v něm hlásí ke svým přátelům a příznivcům, ku příkladu k císaři Karlu IV., pražskému arcibiskupovi Arnoštu z Pardubic či olomouckému biskupu Janu Očkovi z Vlašimi. Co věděl Klaret o světě? Jak chápal svůj existenční prostor? Jevišťem lidských dějin mu je *mundus*, tj. onen staročeský *swiet*, v němž je základní entitou *krziestyanstvo* (*crīstianismus, christianitas*). K němu stojí v protikladu *heresis* – *kacierzstvo* a zejména *paganitas* – *pohanstvie*. Jen zdánlivě kuriózní je

Klaretův český ekvivalent latinského *barbarus*, kteréžto slovo překládá jako *lytven*: Litvan je českým synonymem pro pohana již ve staročeské *Alexandreidě* z konce 13. století a je ozvukem obecné povědomosti o existenci pohanství na Litvě, tj. na periferii křesťanstva. U Mistra Klareta se také poprvé v českém prostředí setkáváme se substantivem Evropan i s originálním pokusem o překlad či vysvětlení tohoto jména. Obyvatel Evropy, tj. *Europanus*, je *Dobřeňan* (*dobrzenan*), jak Klaret překládá na základě řeckého eu=dobře. Tato poněkud diskutabilní etymologická konstrukce je však spíše interpretací hodnotovou a teologickou: Evropan je ten, který představuje základní kámen křesťanstva, ten, který přijal radostnou zvěst o Kristu (*eu-angelion*), ten, který je proto skutečný *dobrodějcě* – *benefaktor*. Prostřednictvím Klareta se tak do českého učeného diskursu vrací (či spíše poprvé inkorporuje) christianizovaná podoba Evropana, která je výsledkem pozvolného srůstání a prorůstání pojmů *Europa* a *christianitas*.

Je to zvláštní doba, tenkrát kolem roku 1400, kdy vznikal Oráč z Čech. Tehdy, v časech, kdy se završuje onen dynamický přesun Českého království z mentální periferie křesťanstva do jeho centra, v časech, kdy Čechy a Praha hrají stále významnější úlohu na poli církevně-politickém a kulturním, byl veden skutečný dialog Čech s Evropou, a to i dialog literární, jak o tom svědčí například staročeská „Kronika o Bruncvíkovi“, dílo svým tématem a strukturou kopírující předlohy z oblastí západně od českých hranic. Tento prozaický text vypravuje, kterak se Bruncvík, legendární český kníže a rytíř, vydal do světa „hledati cti jazyku svému“. Se svou družinou projel rozličné země a došel až k moři. Jeho následná plavba skončila nešťastně – bouře zahnila Bruncvíkův koráb až k ostrovu s magnetovou horou, který nebylo možné opustit. Bruncvík bloudil po ostrově a setkal se zde s mořskou pannou. Jmenovala se Europa. Bruncvík ji oslovil. Přál si vědět, zdali je to bytost zlá nebo dobrá: „Jsi stvoření zlé nebo dobré? Mluv se mnou“, vyzval bez bázně Europu, a tak se započal jejich dialog. „Bruncvíku, jsem tak, jak mě vidíš, ani zlé, ani dobré“, odpovídá Europa. Bruncvík se jí dále táže, zdali u ní může hledat nějakou útěchu v situaci, kdy zůstal tak daleko od domova a izolován od evropské pevniny a ona bez okolků a poněkud záhadně odpovídá: „Časem můžeš, a časem nemůžeš“. Bruncvík pak s pannou Europou zůstal a rozmlouval. Jakoby v tomto jejich dialogu bylo zakódováno jakési první české tážení se po Evropě, po její identitě. I s onou dvojznačností ba nehotovostí či tvárností jejího charakteru a podstaty: Evropa není ani zlá ani dobrá, někdy nám může být útěchou, jindy nikoliv. Bruncvíkův model „koexistence

s Evropou” je nám výzvou k dialogickému přebývaní s ní. Bruncvíkova Evropa, zpola žena zpola ryba, není hodna ani modlářského zbožňování ani odsudku a pohrdání. Evropa se nám stále znovu a znovu rodí a utváří před očima a nám je v tomto mnohvrstevnatém procesu třeba skutečné bruncvíkovské odvahy a vytrvalosti. Není jistě náhodou, že kníže Bruncvík je dle některých literárních vědců personifikací českého krále a římského císaře Karla IV., jenž otevřel trvalý dialog Čech s Evropou, když České království ještě více integroval s kulturními centry francouzskými, německými a italskými.

Právě v tomto kulturním klimatu se rodí specifický český mesianismus, který je výsledkem dlouhodobé kontaminace myšlení českých elit představou, že Čechové či obecně Slované jsou národem vyvoleným, a sice v politickém i náboženském ohledu. Samotná česká náboženská reformace je možná jedním z produktů tohoto přesvědčení, totiž, že český národ, který má své kořeny sledovatelné až do biblických časů, národ, který je dědicem antických Řeků, kterémužto národu Alexandr Veliký předal vládu nad světem, je oním ”novým Izraelem”, který je jako kvas povoláný k obnově celého Božího lidu a veškerého světa. Tuto teologickou interpretaci je třeba chápat v eschatologických souvislostech, přičemž hlavním a osudovým jevištěm posledních časů jsou Čechy a v jejich srdci Praha, kde se začne uskutečňovat království Boží – tak to alespoň později vidí pražský reformní kazatel Jan Želivský. Karel IV. vlastně svými církevně-politickými a kulturními aktivitami, svým sklonem k mystickému, platónsko-augustinovskému pohledu na dějiny, připravoval onu českou reflexi ideální “Boží obce”, která vyvrcholí v české reformaci. Řečeno s nadsázkou: Bez Karla IV. by nebyla česká reformace. Karel IV. sní o dokonalé ”Boží obci”, totiž o světovládném impériu a celosvětové církvi, které by ovšem – domyšleno do důsledku – musely být dokonalou platónskou diktaturou. První teologové české reformace – Milíč z Kroměříže, Matěj z Janova, Jan Hus a Jakoubek ze Stříbra –, napájející se rovněž z platónsko-augustinovských pramenů, žijí idejí dokonalé církve Boží a pracují k jejímu uskutečnění. Institut Božích bojovníků, vnucujících svou představu o dokonalé církvi celému světu, je v myšlení těchto teologů zakódován od samého počátku. Stejně jako je v představách papežství sedimentována představa, že právě tato instituce je reprezentantem ideje eklesiální dokonalosti. Výsledkem musel být konflikt, tj. přímé střetnutí institucionalizovaných ”Božích bojovníků” s neméně ustálenou institucí ”rytířů Kristových”. Kříž proti kalichu, Evropa proti Evropě (Žatec zakusil ovoce tohoto

konfliktu v pozdním létě 1421, kdy úspěšně čelil vojskům II. křížové výpravy). Tento zničující dynamismus, který občas konverguje k jednotě, tato nepochopitelná dichotomie identických hodnot, jsou nejzákladnějšími existenciálními elementy Evropy a Západu. Pozdější česká utrakvistická církev je přitom jen zdánlivě degenerovanou formou tohoto českého pokusu o reformu "Boží obce", jak se někdy s despektem tvrdí. Ve skutečnosti byla po dvě staletí – až do Bílé hory 1620 – pro celou Evropu důležitým mementem (jistěže poněkud invalidním!) tváří v tvář silám a institucím, které chtěly cementovat zdánlivou jednotu Západu, a tak nadobro zničit onu fatální evropskou dynamiku.

Zakladatelskou osobností tohoto proudu české reformace byl Jan Hus, jenž roku 1413 pobýval během svého venkovského exilu patrně i v Žatci. Stačí si vzít například jeho polemický traktát *Contra Stanislaum de Znoyma* právě ze zmíněného roku. Tento traktát je důležitým pokusem o demontáž středověké teologicko-geografické konstrukce oné "christianitas" či "ecclesia universalis", jejíž politicko-spirituální střed má být v Římě, resp. v samotné osobě papežově. Hus, poučen spisy církevních Otců a viklefovskou interpretací, biblicko-teologicky útočí na ono pomyslné centrum, které na sebe strhává jurisdikci nad všemi křesťany a celým světem, a na základě Písma sv. vyhlašuje svého druhu "excentrickou" evangelickou svobodu: apoštolové si navzájem nebyli poddáni, každý kázal v jiné části světa, univerzální církev není identická s církví římskou. Křesťanským prostorem jsou Husovi všechny církevní obce, tj. i církve východní, nepoddané Římu a založené přímo apoštoly. Odvolávání se na církve východní je zároveň východiskem z nouze i provokací, která je argumentem k potření představ o apoštolských základech římské hegemonie. Ve svém nejhlubším důsledku tak Hus volá po nové definici katolicity církve, která by byla skutečně univerzální. Hus reaguje především na Stanislavův traktát *De romana ecclesia* z téhož roku 1413, v němž Stanislav ze Znojma, kdysi stoupenec viklefského vidění světa, zdůrazňuje úlohu viditelné církve a jejích institucí. Pro Husa, který je v té době již plně pohlcen teologickými deriváty platonismu, jsou podobné interpretace a tvrzení čirou blasfemií, urážkou samotného Krista, který je jediným pánem církve a světa. Hus toto svoje přesvědčení podepírá především novozákonními citáty. Poukazuje například apoštola Pavla, který po své konverzi neodešel hned k Petrovi a apoštolům do Jeruzaléma, ale pokračoval ve svém kázání v Arábii. A s odvoláním na Matoušovo evangelium dovozuje, že každý z apoštolů měl své pověření přímo od Krista a byl tak na zemi Kristovým vikářem. Pročež apoštolové

vyšli "in Asiam, in Affricam et Europam", aby kázali evangelium a vyučovali "omnia genera gentium, Grecos, Latinos et barbaros".

Jan ze Žatce umírá roku 1414/1415, těsně před oním osudovým výbuchem, který dialog rodící se české reformace s římskou církví proměnil ve válečné střetnutí, přičemž důležitým centrem reformního hnutí byl vedle Prahy a Tábora rovněž Žatec. Křížové výpravy a husitské války pak zaměstnávaly Evropu až do poloviny 30. let 15. století. Na počátku padesátých let 15. století působí v českých zemích a posléze v celé střední a východní Evropě františkánský kazatel sv. Jan Kapistrán. Ve svém eschatologickém nadšení se pokouší o obnovu rozedraného těla křesťanstva, vyzývá českou utrakvistickou církev k návratu pod jurisdikci Říma a káže proti Turkům, valícím se do Evropy. Čeští utrakvisté zatím vedou diplomatická jednání s řeckou pravoslavnou církví, reprezentovanou konstantinopolským patriarchátem. Oba eklesiální útvary se tehdy nacházely na periférii onoho národnostně a kulturně pestrého útvaru, nazývaného "christianitas". Konstantinopol, ležící na samotné geografické hranici mezi Evropou a Asií, byla již zcela obklopena islámskou Osmanskou říší. V létě 1453 však Konstantinopol podlehla turecké přesile a stala se Istanbulem. Česká utrakvistická církev zůstala opět osamocena, ač její zástupci zůstali ve styku s řeckými biskupy v jižní Itálii nebo s Armény ve Lvově. Anonymní český katolický autor si roku 1458 ve své „Cancio de autoribus bohemicis scismatis“ povzdechl, že křesťanská víra (v římském pojetí) byla již zcela vyhnána z Asie, opustila Afriku a postupně je vytlačována i z Čech a Moravy, „in finibus Europe“, totiž z Evropy.

Tak jako tak panovalo v Čechách přesvědčení, že budoucnost křesťanstva je nejistá. Martin z Lenčice (†1462/64), polský učenec, který byl od roku 1444 profesorem na univerzitě v Praze, to vyjádřil jasně ve své astrologické předpovědi na rok 1455, vypracované pro Oldřicha z Rožmberka, předního českého velmože. Odkazuje na velkou konjunkturu z roku 1425, která ohlašovala povstání nové sekty (tj. husitů) a rozmach moci Turků. A tato předpověď, znásobená nadto roku 1455 opozicí Saturna s Jupiterem a dalšími nebeskými úkazy, měla platnost na sedmapadesát let! Profesor Martin předpovídal velké těžkosti pro římskou církev, především pro papeže a kardinály. Zároveň pesimisticky popisoval úpadek obecné mravnosti, příchod moru a válek, přičemž zdůrazňuje, že se jeho předpověď nemusí naplnit právě v Českém království. Poslední kapitola Martinovy astrologické předpovědi obsahuje pozoruhodnou charakteristiku evropských národů. Do

severního jinak sedmého pásu země, tj. Evropy, který je ve znamení Štíra a pod vládou Saturna dle něj náleží Čechy, Polsko, Prusko, Norsko, Dánsko a další sousední země. Podnebí je zde drsné a lidé těchto oblastí mají jen skrovné znalosti a rozum, jsou zapomnětliví a málo zbožní. Na jejich povahu má též vliv Měsíc, což je zdrojem jejich údajné nestálosti. Zatímco se Martin z Lenčice věnoval obskurnímu předpovídání budoucnosti Českého království a celého křesťanstva, jeho univerzitní kolega, Jan Ondřejův zvaný Šindel († post 1456), lékař a astronom, kráčel zcela opačným směrem. Tento vzdělanec, někdejší rektor pražské univerzity, později profesor ve Vídni a městský lékař v Norimberku, se soustředil na empirická zkoumání a díky svým astronomickým pozorováním a výpočtům určil zeměpisnou šířku města Prahy a sklon ekliptiky k rovníku. Situace však dávala zapravdu spíše apokalyptickým vizím. Osmanská říše expanduje do Evropy. V Čechách vládne “kacířský král” Jiří z Poděbrad, který navrhne integraci křesťanstva – společný parlament, společné vojsko, společná měna. Jinak řečeno – společně proti Turkům. Je odmítnut a v letech 1468-69, v těchto osudových časech Evropy, táhnou křížáci nikoliv proti “pohanům”, ale proti “českým kacířům”. A Žatec, dějiště dialogu Oráče z Čech s personifikovanou Smrtí, je stále v centru dění, rozhodně není příjemným maloměstem jako dnes, ale vroucím kotlem národností a konfesí, hybatelem s vlivem na dění v celém Českém království. Kdo posoudí roli města Žatce v českých dějinách? Kdo si troufne soudit z několika fragmentů na charakter Jana ze Žatce, kterého si dnes touto konferencí připomínáme? Historik není soudce. Nechme tedy zaznít verdikt, který v textu Ackermanna aus Böhmen oslavuje hodnoty vždy spíše opomíjené a proto připomínané: Oráčovi čest, Smrti vítězství!